

Anarhistička biblioteka

Anti-Copyright



# Aspekti novog desnog radikalizma

Theodor Adorno

Theodor Adorno  
Aspekti novog desnog radikalizma  
1967.

Theodor W. Adorno, *Aspekte des neuen Rechtsradikalismus: Ein Vortrag* (1967), Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2019.

Preveo i priredio Aleksa Golijanin, 2023.

Ovaj prevod je novi pokušaj, nastao pre svega zato da bismo ovim tekstom mogli slobodno da raspoložemo.

<https://anarhija-blok45.net>

**anarhisticka-biblioteka.net**

1967.



# Sadržaj

|   |           |
|---|-----------|
| <b>Nisu to samo oni, to smo mi</b>      | <b>5</b>  |
| <b>Aspekti novog desnog radikalizma</b> | <b>10</b> |
| O ovom izdanju . . . . .                | 34        |



## Nisu to samo oni, to smo mi

(Uvodna napomena)

„... činjenica (je) da se u pogledu sadržaja, društveno-političkog sadržaja, demokratija do sada nigde nije zaista i potpuno konkretizovala već da postoji samo formalno. I u tom smislu fašistički pokreti mogu se opisati kao stigme, kao ožiljci demokratije, koja ni dan-danas ne postoji u punom skladu sa svojom idejom.“

„Ono što je kod ove ideologije suštinsko jeste njena fragmentarnost. Mnoga temeljna načela pravog imperijalizma, poput ekspanzije na istok, otpala su *nolens volens*. Perspektiva 'sutra ceo svet (*morgen die ganze Welt*)' potpuno izostaje, što čini da cela stvar malo gubi na zamahu i da je u većoj meri prožeta očajanjem, koje je podsvesno bilo prisutno i u nacionalsocijalizmu. Ali želim još jednom da istaknem da u fašizmu nikada nije postojala dobro izgrađena teorija, da se uvek podrazumevalo da su ono bitno moć, bespojmovna praksa i na kraju apsolutna dominacija, dok je duh, poput onog koji se izražava u teoriji, nešto sporedno. I upravo to je tim pokretima davalo ideološku fleksibilnost, koja se tako često može primetiti. *To je najzad i u duhu vremena: prevlast bespojmovne prakse*, što sada ima svoje posledice i po propagandu.“ (Adorno, 1967)

Kada se povede reč o neofašizmu ili novoj desnici, i kada tu reč još povede neko tako značajno ime kao što je Adorno, nefašistima

### Teodor V. Adorno ASPEKTI NOVOG DESNOG RADIKALIZMA



Theodor W. Adorno  
ASPEKTI NOVOG DESNOG RADIKALIZMA  
1967.

Theodor W. Adorno, *Aspekte des neuen Rechtsradikalismus: Ein Vortrag* (predavanje, 6. IV 1967). Mit einem Nachwort von Volker Weiß (sa pogovorom Folkera Weissa, koji je ovde izostavljen), Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2019.

Preveo i priredio AG, 2023.  
aleksa.golijan@gmail.com  
<http://anarhija-blok45.net>

ZARJENSKA ARHIVA  
<http://anarhisticka-biblioteka.net>



Na koricama bukleta, originalna magnetofonska traka sa Adornovim predavanjem, iz arhive Österreichische Mediathek

uvek nekako lakne. Među liberalima, levičarima, uniformisanim anarhistima, antifa muralistima – među onima koji uopšte obrate pažnju, naravno – širi se veliki uzdah olakšanja. „Uh, dobro je, ovo nije o nama...“

Ali videćemo da jeste o vama – i o svima nama.

„Autoritarni karakter“ nije privilegija desničara već obavezni deo mentaliteta koji masivna tehnička organizacija, zvana „društvo“, luči kao svoj vitalni sadržaj. Kada u toj organizaciji nešto zapne, makar samo na trenutak, ko ne vapi za „čvrstom rukom“? Pasivnost i degradirajuća zavisnost se podrazumevaju. Nekritička lojalnost izabranom društvenom miljeu – političkom, kulturnom, kontrakulturnom – ili prosto konformizam, takođe nije samo nešto „desničarsko“. Sve političke partije, „demokratske“ i one koje ne važe za takve, doslovno su firerovske ili „liderske“, kako glasi popularni izraz: tehnički imperativ efikasnosti – koji važi svuda, ne samo u politici – nameće da se od određene tačke, koja obično ne leži negde daleko, interval odlučivanja svede na najmanju moguću meru, na najuže rukovodstvo i konačno na jednog čoveka. Odatle „predstavnički sistem“, normalizacija odricanja od odgovornosti – odnosno, sasecanje svake pomisli na autonomiju i samoodređenje. Na „demokratskim“ izborima uvek glasamo za „oročene diktatore“, to se prosto podrazumeva, samo što se naravno nikada tako ne zove. Na svakom koraku, na svakom nivou stvarnosti, možemo videti znake potpuno ogoljenog terora beslovesne, „bespojmovne prakse“, zainteresovane samo za sredstva i neposrednu ličnu ili sektašku korist, za šta i sam Adorno ovde kaže, „to je najzad *i u duhu vremena...*“ – dakle, opet ne samo nešto „desničarsko“.

Uglavnom, potpuno je jalovo koristiti ovaj tekst za povlačenje paralela usmerenih samo na ono što se danas opaža ili što otvoreno nastupa kao „desničarsko“ – kao što je to prevladalo u inače brojnim komentarima na ovo predavanje, koji su usledili odmah po njegovom okasnelom objavljivanju – već proveriti koliko se toga „desničarskog“, a zapravo autoritarnog, *nužno*, zbog samog ka-

mestu, prethodne večeri, 5. aprila, održao i predavanje „Zum Problem des sozialen Konflikts heute (O problemu društvenih sukoba danas)“, a nekoliko dana kasnije, 10. ili 11. aprila, i predavanje o Albanu Bergu, ovog puta na poziv Austrijskog muzičkog društva („Theodor W. Adorno spricht über Alban Berg“, Österreichische Gesellschaft für Musik). Sva tri predavanja mogu se poslušati na stranici Österreichische Mediathek (potražiti po naslovima).

Tome treba dodati i Adornove putopisne beleške iz Beča, „Beč, posle Uskrsa 1967“ („Wien, nach Ostern 1967“), objavljene iste godine u zbirci *Ohne Leitbild: Parva Aesthetica* (Suhrkamp, Frankfurt, 1967). Kako je te godine katolički Uskrs padao 26. marta, i pošto je očigledno bila reč o dužoj poseti, pretpostavljam da su sve te aktivnosti bile povezane. U ovom kontekstu, posebno se preporučuje beleška o „fenomenu personalizacije“. Videti naše izdanje, u okviru bukleta (izbora tekstova) *Kod kuće, na kraju sveta*, bilo na našoj stranici ili u Anarhističkoj biblioteci.

AG, 2023.

## O ovom izdanju

Theodor W. Adorno, *Aspekte des neuen Rechtsradikalismus: Ein Vortrag* (predavanje, 6. IV 1967), Mit einem Nachwort von Volker Weiß (sa pogovorom Folkera Vajsa), Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2019.

Postojeći prevodi:

– T. W. Adorno, *Aspekti novog desnog radikalizma*, Tim Press, Zagreb, 2021, sa njemačkog preveo i pogovor napisao Tihomir Cipek.

– Isti naslov, Karpos Books, Beograd, 2021, prevela Mirjana Avramović.

Oba ova izdanja donose i pogovor Folkera Vajsa, koji smo ovde izostavili. Preneti su samo neki podaci o nastanku predavanja, odnosno njegovog transkripta, koje smo dopunili i iz drugih izvora.

Ovaj prevod je novi pokušaj (AG, 2023), nastao pre svega zato da bismo ovim tekstom mogli slobodno da raspolazemo.

Predavanje je održano 6. aprila 1967, na Bečkom univerzitetu, na poziv Udruženja socijalističkih studenata Austrije (Verbands Sozialistischer Studenten Österreichs). Adorno je govorio na osnovu beleški i podsetnika od svega sedam stranica, koje su kasnije pronađene u njegovoj arhivi, ali koje nikada nisu bile pretočene u neki povezan tekst i pripremljene za objavljivanje. Srećom, predavanje je ostalo zabeleženo na magnetofonskoj traci, sačuvanoj u Austrijskog medijskoj arhivi (Österreichische Mediathek). Taj snimak je transkribovan i objavljen tek 2019, u izdanju Suhrkampa.

Tokom iste posete Beču, Adorno je, takođe na poziv Udruženja socijalističkih studenata Austrije i na istom

raktera ovog tipa kulture, prelilo u naša očekivanja, razmišljanja i ponašanje.

U tim komentarima, koliko sam stigao da vidim, najmanje dva puta naišao sam na fraze o tome kako je Adorno ovde nešto „anticipirao“.<sup>1</sup> Ali nije ništa anticipirao, niti je pokušavao da izigrava proroka. Samo je govorio šta vidi oko sebe, u svom kontekstu i trenutku, i pokušao da to koliko-toliko objasni. Pratimo izlaganje čoveka koji je umeo da dobro razmišlja – možda ne uvek briljantno, kao što i ovde na trenutke, srećom retke, proklizava u prilično

---

<sup>1</sup> U komentaru iz jednog od postojećih prevoda ovog predavanja – potpuno legitimnom komentaru, autor je dao svoje viđenje, što može biti zahvalno za polemiku – čitamo i ovo: „(To) proizlazi iz Adornove osnovne teze prema kojoj još postoje društvene pretpostavke za razvoj fašizma. Smatra da se one nalaze u samoj strukturi kapitalizma, odnosno da proizlaze iz tendencije koncentracije kapitala koja uzrokuje veliku socijalnu nejednakost. Tom tezom Adorno je anticipirao današnju raspravu o nejednakosti, središnju raspravu ne samo u ekonomiji nego i u društvu te politici uopće“ (Tihomir Cipek, izdanje Tim Press, Zagreb, 2021, str. 69). Prvo, ako je Adorno ovde nešto „anticipirao“, uradio je to s još hiljadu drugih, u raspravi koja traje vekovima unazad. Drugo, „nejednakost“ je danas možda središnja *rasprava*, ali nije središnje *pitanje* ovog tipa kulture. To pitanje je sama ta kultura. Da, nejednaki smo, drastično, ali, da to srubim onako pazolinijevski, nejednaki smo u paklu. U pogrešnoj celini, na pogrešnom putu. Da smo u tom paklu „jednaki“ ili da u njemu makar ima više „jednakosti“, kakav bi to pomak bio? Da li bi to bio manje pakao? Naš opsesivni materijalizam unapred diktira društvene odnose i sadržaj svakodnevnog života za praktično sve ljude obuhvaćene masivnim tehničkim organizacijama. To pitanje se ovako i ne dotiče, niti se o njemu danas raspravlja bilo gde. Najzad, makar za ovu priliku: ono o čemu se danas raspravlja nije čak ni „jednakost“ već samo manja nejednakost. Nejednakost prihoda i položaja u opštoj podeli rada se podrazumeva; bez toga nema „ekonomske dinamike“, dakle, „prosperiteta“; to je prećutno jasno čak i onima koji se povremeno bune. Predmet rasprava je eventualno samo manja socijalna nejednakost, odnosno neka poboljšanja položaja zaposlenih, do tačke u kojoj to ne ugrožava kapitalističku cirkulaciju. „Odavde izlaza nema“: nema govora o izlasku u neku bitno drugačiju ljudsku stvarnost. Preovlađujući, radno i materijalistički uslovljeni mentalitet, bez obzira na ideološki barjak pod koji se svrstava, *nije zainteresovan* za bilo kakvu raspravu o tome, niti ga zanima šta bi te reči uopšte mogle da znače. Ko još postavlja pitanje kvaliteta ljudskih odnosa i iskustva, pitanje same svrhe ljudske aktivnosti? To je mentalitet s kojim eksplicitni fašizam i nacizam nisu ni potrebni – samo što, upravo zbog cele te dinamike, uvek imamo i njih.

nelucidni pragmatizam, ali opet, u celini gledano, toliko dobro da je to ovde možda i glavna lekcija. Kao što nas je upozoravao na drugim mestima, ovog puta povodom terora levičarske „bespojmovne prakse“ (eseji „Marginalije o teoriji praksi“ i „Rezignacija“, oba iz 1969), upravo pred najtežim problemima, u najmračnijim trenucima, treba razmišljati *najbolje*, a ne odricati se misli zbog „hitnih zahteva trenutka“. To je tako očigledno, ali do koga to danas uopšte može da dopre, među onima koji svoja očekivanja i dalje vezuju za političke partije? Recimo, baš ovde u Srbiji, s tim potpuno ritualizovanim političkim litijama uvek nezadovoljnih korisnika, koji samo nešto hoće ili neće, nezainteresovani za uzroke i posledice, predistorije, kontekst, perspektivu, čak i za sopstvena prethodna iskustva sa onima iza kojih se postrojavaju? (I to strogo vikendom! To je originalni doprinos lokalnog političkog folklor. Stvarni pritisak, kada u nekoj stvari nema druge, podrazumeva svakodnevni angažman, na koji tu niko i ne pomišlja.) Na toj strani, gde to izgleda najpotrebnije – pored svih tih obrazovanih, kulturnih, „mislećih“ ljudi, toliko superiornih u odnosu na „glupe desničare“ ili „krezube sendvičare“ – s nečim ovakvim verovatno nećemo taći nikoga. Neprijemčivost je totalna. (I o tome će ovde biti reči.) Čist refleks, bez trunke refleksije, sve sa svih strana otvoreno za manipulaciju. Ali to još nije cela slika. Drugaćiji pogledi na ovaj naš bezizlazni i potpuno poražavajući trenutak još uvek se mogu sresti i, neočekivano, izbiti na sasvim novi teren.

Nešto slično pri kraju kaže i Adorno, i to nije samo neka utešna pomisao:

„Dame i gospodo, nisam naravno toliko naivan da bih mislio kako se nešto naročito može postići u direktnom kontaktu s ljudima o kojima je reč, budući da je značajan deo tog sindroma – nemam dovoljno vremena da bih detaljnije objasnio zašto je to tako – upravo to što su ti autoritarni karakteri neprijemčivi, što ne dopuštaju da im se bilo šta približi. Ipak... pokazalo se da se

se razmišlja o njima, o vezama između njihove ideologije i njihovih psiholoških i sociopsiholoških struktura, samim tim što se taj problem otvara, uklanja određen udeo naivnosti u društvenoj klimi i obavlja određena detoksikacija. I mogu da zamislim da bi u nemačkom govornom području, u raznim zemljama u kojima se govori nemački, to moglo otvoriti neku perspektivu.

Najzad, treba prepoznati trikove o kojima sam govorio, dati im vrlo drastična imena, precizno ih opisati, pokazati njihove implikacije i, da tako kažem, vakcinisati mase protiv tih trikova, zato što u krajnjoj liniji niko ne želi da ispadne budala, ili kako to kažu u Beču, niko ne želi da bude *Wurzen* (*iskorišćen, nasamaren*). A svakako se može pokazati da se cela stvar svodi na džinovsku *Wurztechnik*, na džinovsku psihološku prevaru.

Dame i gospodo, svestan sam, ponavljam, da desni ekstremizam nije psihološki i ideološki problem, već krajnje realan i politički. Ali činjenično pogrešna, neistinita priroda njegove supstance primorava ga da barata ideološkim sredstvima, u ovom slučaju propagandističkim. Zato mu se, nezavisno od političke borbe čisto političkim sredstvima, moramo suprotstaviti na njegovom vlastitom terenu. Ali nemojmo se protiv laži boriti lažima, ne pokušavajmo da budemo lukavi kao i on, nego zaista radimo protiv toga, s nepokolebljivom snagom uma, sa zaista neideološkom istinom.

Možda će me neko od vas pitati, ili bi hteo da pita, kako sada gledam na budućnost desnog ekstremizma. Mislim da je to pitanje pogrešno zato što je previše kontemplativno. U razmišljanju koje od samog početka na takve stvari gleda kao na prirodne katastrofe koje se mogu prognozirati, kao što su cikloni ili vremenske nepogode, već postoji neka vrsta rezignacije kojom čovek zapravo eliminiše sebe kao politički subjekat, postoji loš posmatrački odnos prema stvarnosti. Kako će se te stvari dalje odvijati, i odgovornost za to kako će se odvijati, sve to na kraju zavisi od nas.

Hvala vam na pažnji.

1967.



Dozvolite mi da kažem još samo nekoliko reči o pitanju otpora. Mislim da od taktike „ćuti-ćuti“ (*u originalu na engleskom, „Hush-Hush“*), od taktike prećutkivanja tih stvari, nikada nije bilo koristi, i da je taj trend danas svakako otišao predaleko da bi tako nešto moglo da prođe. Već sam rekao da ne treba pridikovati nego se pozivati na stvarne interese. To sada mogu samo da ponovim. Možda bih trebalo da vas podsetim i na rezultate jednog američkog istraživanja iz naše studije *Autoritarna ličnost*, koji su pokazali da čak i osobe s predrasudama, koje su svakako bile autoritarne, represivne, politički i ekonomski reakcionarne, reaguju potpuno drugačije kada na red dođu njihovi očigledni interesi, koji su njima samima očigledni. Bili su, dakle, smrtni neprijatelji Ruzveltove administracije, ali u slučaju institucija od kojih su imali direktne koristi, kao što su zaštita prava stanara ili jeftinije medicinske usluge, njihov antirusveltizam je odmah splašnjavao, a njihovo ponašanje postajalo relativno racionalno. Taj rascep u ljudskoj svesti vidim kao jednu od najizglednijih polaznih tačaka za protivakciju u smislu o kojem sam govorio.

Drugi momenat je okretanje ka unutra. To znači da duž cele linije odbrane treba ljudima ukazivati da ceo taj kompleks ličnosti vezane za autoritet i ideologije desnog ekstremizma u stvarnosti nema nikakvu supstancu u označenim neprijateljima, niti u onima na kojima se iskaljuje gnev, već da je reč o projekcijama, to jest, da su pravi subjekti proučavanja, oni koje treba razumeti i promeniti, upravo desni ekstremisti, a ne ljudi protiv kojih oni mobilišu svoju mržnju. Dame i gospodo, nisam naravno toliko naivan da bih mislio kako se nešto naročito može postići u direktnom kontaktu s ljudima o kojima je reč, budući da je značajan deo tog sindroma – nemam dovoljno vremena da bih detaljnije objasnio zašto je to tako – upravo to što su ti autoritarni karakteri neprijemčivi, što ne dopuštaju da im se bilo šta približi. Ipak – i sada vas molim da mi oprostite što se opet vraćam na *Autoritarnu ličnost* – pokazalo se da se samim tim što se od tih ličnosti, koje se ponašaju baš na ovaj, a ne na neki drugi način, pravi psihološki problem, time što

samim tim što se od tih ličnosti, koje se ponašaju baš na ovaj, a ne na neki drugi način, pravi psihološki problem, time što se razmišlja o njima, o vezama između njihove ideologije i njihovih psiholoških i sociopsiholoških struktura, samim tim što se taj problem otvara, uklanja određen udeo naivnosti u društvenoj klimi i obavlja određena detoksikacija.“

Eto, nema nam druge: moramo misliti! Zaista misliti, gledati, osluškivati, osećati, raspravljati o tome – ovo poslednje zato što samo tako možemo razviti svoju misao i izraz, produbiti svoje iskustvo, preoteti i dalje negovati svoje odnose. Jednostavno je nemoguće na neki drugi način ne samo podići odbranu od svega što nas u ovoj kulturi degradira već i doći do nekog novog, zaista uzbudljivog i smislenog iskustva. Opet nešto što bi trebalo da se podrazumeva, ali što u tački do koje smo došli prolazi kao poruka na nekom nerazumljivom jeziku, možda i neljudskom (dobro, možda smo ptice), koju niko i ne pokušava da dešifruje.

Fašizam je suviše zgodna tema. Kao apsolutno zlo, maskira druga lica i forme dominacije, druge oblike najteže ljudske degradacije, kojima smo izloženi i koje sami reprodukujemo svakodnevno. Na to ovde treba upozoriti.

Ali da vidimo šta je Adorno još imao da nam kaže...

AG, jun 2023.

# Aspekti novog desnog radikalizma

*Predavanje održano 6. aprila 1967, na Bečkom univerzitetu, na poziv Udruženja socijalističkih studenata Austrije (Verbands Sozialistischer Studenten Österreichs).*

Dobro, dame i gospodo,

Neću vam sada iznositi neku sveobuhvatnu teoriju o desnom radikalizmu već samo pokušati da s nekoliko usputnih zapažanja skrenem pažnju na neke stvari koje možda nisu svakome jasne. Nije mi, dakle, namera da pobijam druga teoretska tumačenja već samo da dodam ponešto onome što se obično misli i zna o tim stvarima.

Godine 1959. održao sam predavanje pod naslovom „Šta znači rad na prošlosti?“<sup>1</sup>, u kojem sam razvio tezu da se desni radikalizam, ili potencijal za taj desni radikalizam, koji u to vreme još nije bio potpuno vidljiv, može objasniti činjenicom da društvene pretpostavke fašizma i dalje postoje. I zato bih, dame i gospodo, sada pošao od pretpostavke da preduslovi za pojavu fašističkih pokreta, uprkos kolapsu samog fašizma, i dalje postoje društveno, ako ne i direktno politički. Tu pre svega mislim na i dalje preovlađujuću

<sup>1</sup> „Was bedeutet: Aufarbeitung der Vergangenheit“ (1959), Theodor W. Adorno, *Ob nach Auschwitz noch sich leben lasse. Ein philosophisches Lesebuch*, hrsg. von Rolf Tiedemann, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1996, str. 31–47. „Šta znači 'rad na prošlosti'?“ (ili doslovno, „Šta znači 'suočavanje s prošlošću'“, što odmah dočarava glavnu temu predavanja), *Reč: časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja*, 57, Beograd, 2000, 49–57, sa nemačkog prevela Dobrila Begenišić. <https://www.fabrikaknjiga.co.rs/rec/57/49.pdf>

istovremeno s nedostatkom kapitala u nemačkoj industriji. Ili teza o stranoj infiltraciji preko „gastarbajtera“ – iako je oskudica radne snage toliko velika, čak i uz sve veću nezaposlenost, u celom nizu zanimanja, naročito fizičke radne snage, da potreba za stranim radnicima i dalje postoji – radije kažem „strani radnici“ nego „gostujući radnici“ (*Gastarbeiter*), zato što ovaj drugi izraz smatram ideološkim. A tu je naravno i ceo kompleks „degenerisane umetnosti“ (*Entartete Kunst*), „čistote“ (*Sauberkeit*), „čistog (bioskopskog) platna“ (*saubere Leinwand*)<sup>14</sup> i svega ostalog što je s tim povezano.

Tu zatim spada i kompleks „dosta s priznavanjem krivice“, što se ionako nije nikada ni tražilo. Zatim da je nacionalsocijalizam u početku bio zdrav, ali da je onda „zastranio“. Uopšte, ta doktrina o zdravom jezgru. Zatim teza o „poravnavanju krivice“.<sup>15</sup> I na kraju polemika protiv suđenja nacistima (*NS-Prozesse*), povodom koje je Fric Bauer svojevremeno izneo vrlo tačno zapažanje da isti ljudi koji se zalažu ponovno uvođenje smrtne kazne insistiraju na nekažnjivosti ubica iz Aušvica<sup>16</sup>, na šta ovde sigurno vredi ukazati, iako ne poričem da u tome postoji vrlo ozbiljna kontradikcija, toliko velika da mi je zbog nje, u pokušaju da je teoretski shvatim, pukla glava.

<sup>14</sup> Neuspela kampanja nekih konzervativnih krugova za uvođenje cenzure u filmsku industriju i druge masovne medije, 1963–1965.

<sup>15</sup> Adorno kaže, „Dann die These von der Aufrechnung der Schuld“, što doslovno znači „Zatim teza o prebijanju“ ili „poravnavanju dugova“ (kao što je prevedeno u izdanju Karpos, Beograd, 2021, i što je možda samo trebalo staviti pod navodnike i malo objasniti). Nemačko „Schuld“ znači i „krivica“ i „dug“. Ali naravno, kontekst ovde nije ekonomski. Adorno se na istu „tezu“ osvrće i u predavanju koje spominje na početku ovog, „Šta znači 'rad na prošlosti'?“ (ili, kao što smo rekli, „Šta znači suočavanje s prošlošću?“): „Iracionalno je i široko rasprostranjeno poravnavanje (izjednačavanje) krivice, kao da je Dresden kompenzovao Aušvic.“ „Irrational ist weiter die verbreitete Aufrechnung der Schuld, als ob Dresden Auschwitz abgegolten hätte.“

<sup>16</sup> Fritz Bauer (1903–1968), sudija i tužilac, inicijator Frankfurtskog suđenja za zločine počinjene u Aušvicu, 1963–1965 („Auschwitzprozesse“ ili „Der erste Frankfurter Auschwitz-Prozess“).

Što se tiče nacionalizma, on u propagandi obično nije prisutan uopšteno, već se veoma vešto usmerava na najosetljivije tačke. Na primer, priča se kako se Nemci svuda u svetu diskriminirani, iako bi se na to sasvim jednostavno moglo odgovoriti da posle tako užasnih događaja još više iznenađuje koliko je malo ogorčenosti ostalo u svetu, koliko se brzo sve zaboravilo. Ili se govori o nepoštovanju nacionalnih simbola, o nečemu što odmah izaziva napade besa i akte nasilja. Nezavisnost simbola u odnosu na ono što se pod njim podrazumeva takođe je jedna od tih osetljivih tačaka koje bi trebalo veoma pažljivo analizirati. Razlog verovatno leži u tome što u simbolima, kao njihov ekspresivni sadržaj, odzvanja još mnogo stvari, potpuno drugačijih od čisto nacionalnog elementa koji navodno predstavljaju, i da ljudi nesvesno reaguju na neke sasvim druge pretnje kada se prema tim simbolima ne pokaže dovoljno poštovanja, kao što se u toj propagandi simulira. Tome je slična i sklonost da se ljudi koji su spremni da priznaju liniju Odra-Nisa (*granica između Nemačke i Poljske, od 1945*) žigošu kao „izdajnici domovine“. Nešto slično postojalo je i ranije, u Vajmarskoj republici, kada se govorilo o „popustljivim političarima (*Erfüllungspolitiker*)“. To je kompleks *punitiveness* (u originalu na engleskom, kompleks *kažnjavanja*), koji bi se najbolje mogao prevesti kao uživanje u kažnjavanju (*Straffreudigkeit*), naime, u kažnjavanju drugih.

Nedavno je jedna velika nemačka institucija za javne komunikacije imala sastanak s nekolicinom vođa NPD, da bi videla kakve konkretne predloge zapravo imaju. I jedini konkretan predlog koji je proizašao iz toga, i to je veoma rečito, bio je da bi trebalo ponovo uvesti smrtnu kaznu zbog ubistva taksista. To, mislim, zvuči tako glupo i beznačajno, ali pokazuje kakvu ulogu sadizam kamufliran u pravne ideje i dalje igra u tim stvarima.

Pošteću sebe detaljne analize drugih takvih trikova, koji su takođe karakteristični za današnju situaciju. Na primer fraza, „Zašto i nama ne bi bilo dopušteno ono što je dopušteno svakoj crnačkoj državi?“, pri čemu je jedino pitanje koje tu treba postaviti, šta to tačno? Ili teza o rasprodaji nemačke industrije stranom kapitalu,

tendenciju ka koncentraciji kapitala, koja se uz pomoć svakojakih statističkih trikova može odstraniti iz sveta, ali koja je, ako ćemo ozbiljno, gotovo nesumnjiva. S druge strane, ta težnja ka koncentraciji kapitala i dalje znači mogućnost trajnog deklasiranja onih slojeva koji su po svojoj subjektivnoj klasnoj svesti još uvek potpuno buržoaski, i koji bi hteli ne samo da zadrže svoje privilegije i društveni status već i da ih eventualno ojačaju. Te grupe su i dalje sklone mržnji prema socijalizmu, ili prema onome što nazivaju socijalizmom, odnosno, da za sopstveno potencijalno deklasiranje ne krive društveni aparat koji to izaziva već one koji su se tom sistemu, u kojem su one imale status, makar u tradicionalnom smislu, kritički suprotstavljali. Da li to rade i danas i da li je njihova praksa i dalje takva, drugo je pitanje.

Prelazak na socijalizam, ili mnogo skromnije, samo na socijalističke organizacije, za te grupe je oduvek bio težak, a danas je, makar u Nemačkoj – podrazumeva se da je moje iskustvo vezano prvenstveno za Nemačku – još teži. To je pre svega zato što se SPD, nemačka Socijaldemokratska partija, poistovetila s kejnsmizmom, s kejnsmizamskim liberalizmom, koji s jedne strane odvraća potencijal za promenu društvenih struktura, inače prisutan u klasičnoj marksističkoj teoriji, dok s druge strane povećava rizik od osiromašenja, makar kao krajnje konsekvence, za društvene slojeve o kojima govorim. Skrenuo bih vam pažnju na prostu činjenicu spore, ali veoma primetne inflacije, koja je posledica kejnsmizamskog ekspanzionizma, a podsetio bih vas i na tezu koju sam izneo u tom radu od pre osam godina, i koja je u međuvremenu počela da postaje sve relevantnija, naime, da je uprkos punoj zaposlenosti i svim takvim znacima prosperiteta, bauk tehnološke nezaposlenosti i dalje toliko prisutan da se u doba automatizacije, u kojoj srednja Evropa još uvek zaostaje, iako će nesumnjivo uhvatiti korak, ljudi uključeni u proces proizvodnje već sada osećaju potencijalno suvišnim – izrazio sam to na veoma ekstreman način – to jest, kao potenci-

jalno nezaposleni.<sup>2</sup> Tome, naravno, treba dodati i strah od Istoka, kako zbog tamošnjeg nižeg životnog standarda, tako i zbog neslobode koju pojedinci, kao i mase, tamo doživljavaju direktno i vrlo realno, a povrh toga tu je, bar donedavno, i osećaj spoljopolitičke ugroženosti.

Sada se moramo osvrnuti na posebnu situaciju koja je zavladala u vezi s problemom nacionalizma u doba blokova velikih sila. Unutar tih blokova nacionalizam živi kao organ kolektivnog zastupanja interesa unutar datih velikih grupa. Nema nikakve sumnje da, kako u društveno-psihološkom smislu, tak i realno, postoji veoma rasprostranjen strah od utapanja u te blokove i ozbiljnog ugrožavanja materijalne egzistencije. Takođe, kada je reč o potencijalu desnog radikalizma u agrarnom sektoru, strah od Evropske ekonomske zajednice i njenog uticaja na poljoprivredno tržište, sigurno je veoma jak.

U isto vreme, međutim – a time se dotičem antagonističkog karaktera novog nacionalizma ili desnog ekstremizma – u tom svrstavanju današnjeg sveta u te džinovske blokove, u kojima pojedinačne nacije i države u stvari igraju podređenu ulogu, ima nečeg fiktivnog. Niko zapravo više ne veruje u to. Pojedinačne nacije su izuzetno ograničene u svojoj slobodi delovanja zbog svoje integracije u te velike blokove sila. Na osnovu toga, međutim, ne treba izvući primitivni zaključak da nacionalizam više ne igra odlučujuću ulogu, zato što je danas tako zastareo. Naprotiv, vrlo često se dešava da ubeđenja i ideologije, upravo onda kada njihova objektivna situacija nema više nikakvo stvarno utemeljenje, poprimaju demonski, uistinu destruktivni karakter. Najzad, progon veštica nije se dešavao na vrhuncu tomizma (XIII–XIV vek) već za vreme

---

<sup>2</sup> „Čak i u prosperitetu i za vreme privremenog nedostatka radne snage, verovatno se mnogi ljudi potajno osećaju kao potencijalni nezaposleni, kao primaoci socijalne pomoći, i time kao objekti, a ne kao subjekti društva: to je legitiman i razuman razlog njihove nelagodnosti. Jasno je da se taj osećaj u datom trenutku može nagomilati i zloupotrebiti za ponovnu propast.“ T. V. Adorno, „Šta znači rad na prošlosti?“, *Reč*, op. cit., 53–54.

pravne prirode. Kaže se, na primer, kako su zapadne sile dobrovoljno potpisale Minhenski sporazum i da je samim tim on i dalje važeći, sa svim pravima koja iz njega proizilaze, recimo na Sudetsku oblast, i tome slično.

Mislim da sam to već spomenuo – ne, nisam još govorio o tome, to je nešto za šta ne znam da li važi za Austriju, ali sigurno važi za Nemačku, iako bi i ovde moglo biti akutno: ono što bih nazvao trikom zvaničnog ili službenog. Naime, te grupe manipulišu svojom nomenklaturom kao da uživaju odobrenje i podršku nekih zvaničnih organa. Tako se, na primer, najprisutniji ekstremno desničarski list namenjen studentima zove „Studenten-Anzeiger“ (*prosto*, „*Studentski list*“ ili „*Studentski glasnik*“), što neupućenom posmatraču može izgledati kao publikacija koju objavljuje neka studentska organizacija i koja uživa podršku studentskog tela, dok je u stvarnosti to čisto propagandna stvar. Isto tako se monopolizuje reč „nemačko“. Sve što se može zamisliti naziva se nemačkim, iako rivalske partije, samim tim što potiču iz Nemačke i u njoj deluju, nisu ništa manje nemačke od onih koji monopolizuju tu reč.

Ali osvrnuo bih se na još jedan trik, iako to nije puki trik već nešto veoma ozbiljno, s čime se uvek iznova srećemo. To je naime trik „Mora se imati neka ideja“. To je nešto što se sreće i kod relativno bezazlenih i ograničenih ljudi, koji kažu: „Dobro, šta će biti od te omladine? Ti mladi ljudi nemaju nikakve ideje, a ovi im daju makar neku ideju.“ Dobro, prethodno sam rekao nešto o vulgarnom idealizmu. Mislim da je ovo skoro prototip onoga što podrazumevam pod vulgarnim idealizmom. Koncept ideje ovde se pragmatično prebacuje u svoju suprotnost. Naime, ideja ne treba da bude prisutna zato što je istinita ili zbog svog objektivnog sadržaja već samo iz pragmatičnog razloga, zato što je, eto, nemoguće živeti bez neke ideje, zato što je dobro imati neku ideju. Sadržaj ideje nije važan. Ali ako neko samo tresne šakom o sto i kaže, „Mi imamo ideju“, onda je to već delotvorni surogat za neku takvu ideju. Zato mislim da upravo u toj tački, kad krene priča o tome kako „moramo opet imati neku ideju“, treba biti posebno oprezan.

nika se odnosi kako na određene formalne karakteristike, tako i na manje ili više izolovane pojedinačne sadržaje. Odavno verujem – a Horkhajmer i ja smo već smo se već bavili tim konkretnim problemom u Americi – da je reč o relativno malom broju ponavljajućih, standardizovanih i potpuno okoštalih trikova, koji su sami po sebi vrlo loši i slabašni, ali koji kroz stalno ponavljanje stiču određenu propagandističku vrednost za te pokrete.

U formalnom pogledu, skrenuo bih vam pažnju na nešto zbog čega treba pripremiti odbranu, iako to nije nimalo lako. To je ono što bih nazvao pozivanjem na konkretizam. U Nemačkoj, posebno je NPD sklona tome da stalno gomila podatke, naročito brojke, kojima je obično teško prigovoriti, i to s prizvukom: „Šta? Pa to zna svako dete! Zar ne znate da je rabin Nusbaum tražio da se svi Nemci kastriraju?“ Potpuno sumanute i fantastičke priče. Ovaj primer sam izmislio, da ne bude zabune, ali to je ta vrsta argumentacije. Razmeđu se saznanjima koja je teško proveriti i koja upravo zbog svoje neproverljivosti donose onome ko ih iznosi poseban autoritet. Zato mislim da bi bilo dobro pokazati posebnu budnost čim neko počne da barata tim naizgled vrlo konkretnim podacima. To se spaja s čuvenom hitlerovskom tehnikom „debele laži“. Tako je na izbornim skupovima u Nemačkoj, NPD desetostruko povećavala iznos ratne odštete, naročito odštete Izraelu, i to očigledno svesno. Ali to je onda izašlo na videlo, izazvalo je snažne proteste i oni su zbog toga upali u ozbiljne probleme.

U isti kontekst spada i „metod salame“, kako glasi grubi nemački izraz, to jest, odsecanje jednog dela kompleksa, zatim još jednog, i još jednog... Tako se, na primer, s pseudonaučnom pedantnošću karakterističnom za te pokrete, sumnja u broj ubijenih Jevreja. Prvo se kaže: „Nije bilo šest miliona, nego samo pet i po“, a kada se dođe dotle, ubrzo počinje da se sumnja da su uopšte ubijani, i na kraju se sve predstavlja kao da je u zapravo bilo obrnuto. Zato mislim da na te stvari treba gledati s posebnom budnošću.

Ono što je još karakteristično za tu vrstu mišljenja, kao svojevrsna dopuna konkretizmu, jeste formalizam. Naročito formalizam

kontrareformacije (XVI–XVII vek), a nešto slično možda važi i za, ako to mogu tako da nazovem, današnji „patički“ nacionalizam.<sup>3</sup> Uzgred, taj momenat uskakanja u nešto u šta se baš i ne veruje, bio je prisutan još za vreme Hitlera. To kolebanje, ta ambivalencija, između pregrejanog nacionalizma i sumnje u njega, koju je čovek, da tako kažemo, morao prikriti da bi pred samim sobom i drugim ipak ostao ubeđen, mogla se uočiti još tada.

Dobro, dozvolite mi da iz tih prilično prostih teza najpre izvučem neke zaključke. Mislim da ovo o čemu sam vam govorio – da je u osnovi reč o strahu od posledica ukupnog društvenog razvoja – može objasniti činjenicu, koju svuda potvrđuju instituti za istraživanje javnog mnjenja, kao i naš sopstveni rad, da se pristalice novog i starog fašizma danas nalaze u svim slojevima stanovništva. Verujem da je veoma raširena pretpostavka da su svi ti pokreti specifično sitnoburžoaski, kao što smo nedavno videli na primeru francuskog pužadizma<sup>4</sup>, tačna, ako mogu tako da kažem, u pogledu društvenog karaktera tih pokreta, ali da ta teza sigurno nije ispravna u pogledu distribucije, iako se među podložnima svakako nalaze

<sup>3</sup> „Patičko“, ovde: čisto afektivno, nepromišljeno, „pretpojmovno“, „nereflektovano“ ponašanje ili iskustvo. „Patička projekcija“: projekcija sopstvenih potisnutih ili tabuisanih nagona na druge, obično na neke nezaštićene pojedince i grupe, koji se onda mrze i proganjaju, zato što, navodno, ne pate od takvog potiskivanja. Adorno i Horkhajmer su o tome opširnije pisali u svojoj knjizi *Dijalektika prosvetiteljstva (Dialektik der Aufklärung)*, 1944), na primeru antisemitizma (poglavlje *Elementi antisemitizma*). (AG, na osnovu napomena iz prevoda *Minima moralia*, 2015.)

<sup>4</sup> Francuski populistički, sitnoburžoaski pokret, nazvan po osnivaču, Pjeru Pužadu (Pierre Pierre Poujade, 1920–1983; Union de défense des commerçants et artisans, „Udruženje za odbranu trgovaca i zanatlija“, 1953–1962). Prvobitnu agendu pokreta, izraženu već u njegovom nazivu, ubrzo su dopunile i ostale obavezne stavke reakcionarne sitne buržoazije: ksenofobija, šovinizam, antisemitizam, itd. Pokret, koji je u jednom trenutku imao značajnu podršku, počeo je da gubi na značaju već krajem pedesetih, iako je sam Pužad ostao prisutan na francuskoj političkoj sceni. U daljim obrtima političkog oportunitizma, Pužad je 1984. postao i „savetnik za ekonomska i socijalna pitanja“ u socijalističkoj vladi Franosa Mitera-na.

i određene grupe iz niže srednje klase, pre svega mali trgovci direktno ugroženi koncentracijom maloprodaje u robnim kućama i sličnim institucijama. Pored sitne buržoazije, važnu ulogu svakako imaju i seljaci, koji su u stalnoj krizi, i rekao bih da će sve dok se problem poljoprivrede ne reši na radikalni način, odnosno, na način koji ne počiva na subvencijama, koji nije veštački i sam po sebi problematičan, i ako se zaista ne postigne razumna i racionalna kolektivizacija poljoprivrede, to ognjište nastaviti da tinja.

Pored toga, u tim pokretima, u celini gledano, prisutno je nešto poput sve veće suprotnosti između provincije i gradskih centara. Pojedine grupe, kao što su vinogradari iz nemačke oblasti Rajna-Palatinat (Pfalz), takođe se pokazuju kao posebno ranjive. Što se tiče uporišta koje ti pokreti imaju u industriji (*u originalu na engleskom, „backing“*), za to i dalje ne postoje konkretni dokazi. U svim ovim stvarima treba se čuvati suviše šematskog razmišljanja, na primer, šeme po kojoj industrija podupire fašizam – time ne treba olako baratati. Mora se takođe shvatiti da fašizam, čiji aparat uvek ima tendenciju da se osamostali čak i u odnosu na osnovne ekonomske interese, nije pogodan čak ni za krupnu industriju, i da je u Nemačkoj fašizam iskorišćen tek kao krajnja mera, naime, u trenutku zaista velike ekonomske krize, koja rurskoj industriji, tada u bankrotu, očigledno nije ostavljala nikakvu drugu mogućnost.

Tu su naravno i stari nacistički kadrovi. Ali i tu, rekao bih, prosto na osnovu opservacija iz empirijskih socioloških istraživanja, ne treba verovati da je reč samo o onim zagriženim, na koje se može samo slegnuti ramenima. Nema sumnje da ti pokreti privlače i mlađe ljude, recimo onaj tip ljudi koji su iskusili kolaps 1945, kada su imali petnaest godina, i kod kojih se tada javilo veoma snažno osećanje da „Nemačka mora opet biti na vrhu“.

Ovde bih, sa sociopsihološkog stanovišta, iako sam Bog zna da te stvari ne smatram za prvenstveno psihološko pitanje, rekao da 1945. nije došlo do prave panike, do pravog rastakanja poistovećivanja s režimom i sa disciplinom, kao što se to recimo desilo u Italiji, već da je to poistovećivanje ostalo dosledno do samog kraja.

na neki način. Ta propaganda ne služi toliko za širenje ideologije, koja je, kao što sam već rekao, previše tanka, već za pritezanje mase. Propaganda je dakle prvenstveno psihološka tehnika usmerena na mase. Ona se zasniva na modelu ličnosti vezane za autoritet (*autoritätsgebundenen Persönlichkeit*<sup>12</sup>), danas jednako kao i u vreme Hitlera ili u pokretima *lunatic fringe* (*u originalu na engleskom, marginalni ekstremisti*) u Americi i drugde. Jedinstvo leži u tom pozivanju na ličnost vezanu za autoritet. Često se kaže kako ti pokreti samo obećavaju nešto, i to je tačno, kao karakteristično za nedostatak teorije. Ali to je i pogrešno, utoliko što je u tom pozivanju na autoritarni karakter prisutno vrlo određeno i naglašeno jedinstvo. Nikada nećete naići ni na jedan iskaz koji se ne uklapa u šemu autoritarne ličnosti. A kada ogolite tu strukturu pozivanja na autoritarnu ličnost, desničarske ekstremiste to dovodi do besa, i zato bih rekao bih da to, makar delimično, dokazuje da je u toj strukturi pogođena nervna tačka. Nesvesne tendencije koje hrane autoritarnu ličnost ne postaju svesne s tom propagandom, naprotiv, potiskuju se još dublje u nesvesno, drže se veštački nesvesnim. Pogledajte samo prenaplašeni značaj takozvanih simbola, koji je karakterističan za sve te pokrete.

Ali kada povedete reč o tome, gospoda odjednom počinju da vam vrlo naučno objašnjavaju kako vaši dokazi o autoritarnoj ličnosti nisu statistički potvrđeni s dovoljnom preciznošću i svime ostalim, i upotrebljavaju metod izopačenog pozitivizma da bi inhibirali iskustvo, živo iskustvo. Tu se, uzgred, pitanja o kojima sam imao privilegiju da vam govorim sinoć, direktno nadovezuju na ona koja razmatram večeras.<sup>13</sup>

Psihoanaliza se, naravno, mrzi više od svega, a antiintelektualizam, strah da će ono što je nesvesno postati svesno, i autoritarni karakter ovde se spajaju u neku vrstu sindroma. Ta propaganda teh-

<sup>12</sup> U nastavku ćemo više koristiti drugi Adornov izraz, „autoritarna ličnost/karakter“.

<sup>13</sup> Predavanje „Zum Problem des sozialen Konflikts heute (O problemu društvenih sukoba danas)“, 5. IV 1967.

grozničave ratne ekonomije, zbog priprema za rat. Takvih primera ima na stotine.

U svakom slučaju, ovde se nadovezujemo na ceo kompleks samoodređenja, što je svrha demokratije, ali koja u isto vreme, u postojećem sistemu, nigde nije potpuno ostvarena. Ako me moja zapazanja ne varaju, jedna od najefektnijih parola neofašizma koristila je fraze poput „Može se ponovo birati“.<sup>10</sup> Ili ona koja govori o „licenciranim partijama“ – u varijaciji Gebelsove parole o „partijama sistema“ – to jest, o partijama kojima su licencu izdale bivše okupacione sile. I to je bilo neverovatno efektno, zato što su ljudi imali osećaj da s tim partijama, da tako kažemo, koje teže da ukinu slobodu, oni ponovo stiču slobodu, slobodi odlučivanja, spontanost. Verujem da je važno detaljno proučiti taj motiv, koji se u velikoj meri prepliće s motivom antiamerikanizma.

Ono što je kod ove ideologije suštinsko jeste njena fragmentarnost. Mnoga temeljna načela pravog imperijalizma, poput ekspanzije na istok, otpala su *volens nolens*. Perspektiva „sutra ceo svet (*morgen die ganze Welt*)“<sup>11</sup> potpuno izostaje, što čini da cela stvar malo gubi na zamahu i da je u većoj meri prožeta očajanjem, koje je podsvesno bilo prisutno i u nacionalsocijalizmu. Ali želim još jednom da istaknem da u fašizmu nikada nije postojala dobro izgrađena teorija, da se uvek podrazumevalo da su ono bitno moć, bespojmovna praksa i na kraju apsolutna dominacija, dok je duh, poput onog koji se izražava u teoriji, nešto sporedno. I upravo to je tim pokretima davalo ideološku fleksibilnost, koja se tako često može primetiti. To je najzad i u duhu vremena: prevlast bespojmovne prakse, što sada ima svoje posledice i po propagandu.

Dozvolite mi da na kraju kažem nešto o propagandi, koju, kao što sam već nagovestio, smatram zapravo za središte, za samu stvar,

<sup>10</sup> Nemačko „wählen“ znači i „birati“ i „glasati“, ali sa „birati“ parola zvuči eksplicitnije.

<sup>11</sup> Hans Baumann, „Es zittern die morschen Knochen“, 1932, jedna od najpopularnijih nacističkih pesama, od 1935. i zvanična pesma *Reichsarbeitsdienst*, Radne službe Rajha.

Poistovećivanje sa sistemom u Nemačkoj nikada nije bilo radikalno uništeno, i u tome naravno leži jedna od mogućnosti, da će grupe o kojima govorim pokušati da to iskoriste.

Vrlo često se može čuti, upravo povodom tih kategorija „beznađno zagriženih“, ili kako god da glase te utešne fraze, kako u svakoj demokratiji postoji talog zagriženih ili budala, *lunatic fringe* (u originalu na engleskom, „šaćica fanatika“), kako to kažu u Americi. Kada se to tako izrazi, u tome ima nečeg kvijetistički, buržoaski utešnog. Mislim da se na to može odgovoriti samo na sledeći način: naravno da se u svakoj takozvanoj demokratiji na svetu tako nešto može uočiti u različitom stepenu, ali samo kao izraz činjenice da se u pogledu sadržaja, društveno-političkog sadržaja, demokratija do sada nigde nije zaista i potpuno konkretizovala već da postoji samo formalno. I u tom smislu fašistički pokreti mogu se opisati kao stigme, kao ožiljci demokratije, koja ni dan-danas ne postoji u punom skladu sa svojom idejom.

Kada je reč o ispravljanju određenih klišeja o tim stvarima, želeo bih da kažem i da je odnos između tih pokreta i ekonomije strukturalan, upravo zbog pomenutih tendencija ka koncentraciji i osiromašenju, i da to treba uvažiti, ali da se ne može posmatrati kratkoročno, i da ako desni radikalizam jednostavno izjednačimo s ekonomskim kretanjima, možemo doći do veoma pogrešnih zaključaka. Uspesi NPD (Nationaldemokratische Partei Deutschlands, Nacionaldemokratska partija Nemačke) bili su donekle alarmantni i pre ekonomskog nazadovanja, koje su u neku ruku anticipirali ili, ako hoćete, diskontirali.<sup>5</sup> Predvideli su, ako se to može tako reći, strah i užas koji će tek postati akutni.

Mislim da sam s tim rečima o anticipiranju užasa dotakao nešto zaista ključno, što se, koliko sam mogao da vidim, previše zanemarivalo u uobičajenim viđenjima desnog radikalizma, naime, vrlo složen i težak odnos s osećanjem društvene katastrofe koji tu

<sup>5</sup> „Diskontiert“, diskontirati: u finansijama, kupovina nedospelih menica i drugih obaveza, uz odbitak diskonta; ovde, pozivanje na nešto još „nedospelo“.

preovlađuje. Moglo bi se govoriti o izobličenju Marksove teorije kolapsa, do kojeg dolazi u toj veoma osakaćenoj i lažnoj svesti. S jedne strane, u racionalnoj dimenziji, postavlja se pitanje: „Kako će sve ovo moći da se nastavi u slučaju velike krize?“ – i ti pokreti se preporučuju za taj slučaj. Ali s druge strane, ti pokreti imaju nešto zajedničko s onom vrstom manipulirane astrologije koju smatram za izuzetno važan i karakterističan simptom sa sociopsihološkog stanovišta, utoliko što na neki način priželjkuju katastrofu, što se hrane fantazijama o Sudnjem danu, što opet, kao što znamo iz dokumenata, nije bilo strano ni nekadašnjoj rukovodećoj kliku NSDAP (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei, Nacional-socijalistička radnička partija Nemačke).

Ako bih govorio psihoanalitički, rekao bih da ta nesvesna želja za nesrećom, za katastrofom, u tim pokretima, svakako nije najmanja među mobilisanim snagama. Ali želim da dodam – a obraćam se posebno vama koji ste s pravom skeptični u pogledu čisto psihološke interpretacije društvenih i političkih pojava – da to ponašanje nije samo psihološki motivirano, već da ima i svoju objektivnu osnovu. Nekome ko više ne vidi ništa ispred sebe i ne želi promenu društvene osnove, ne preostaje ništa drugo nego da kao Votan Riharda Vagnera kaže: „Znaš li šta Votan želi? Kraj.“<sup>6</sup> Takvi, polazeći od svoje društvene situacije, priželjkuju propast, ali ne i propast svoje grupe, već ako je moguće propast celine.

Dozvolite mi da kažem nešto više o specifično nemačkom aspektu uspona NPD. Koncept organizacije ovde svakako igra veoma važnu ulogu. Po prvi put, prostim usklađivanjem svog imena s drugim partijama („Nacional-demokratska“), NPD je postigla nešto od organizacione masovne privlačnosti bez sektaškog prizvuka koji su imale neke radikalno desničarske preteče NPD, kao što su Socijalistička partija Rajha i ostale slične partije. U Nemačkoj – i to

---

<sup>6</sup> Adorno ovde sažima Votanov solilokvij o kraju sveta; videti tekst libreta: Richard Wagner, opera *Siegfried* (treći deo ciklusa *Der Ring des Nibelungen*), 1876, arija „Du bist nicht“, Čin III, Scena 1.

sa onim što se propisuje. To je takođe momenat koji treba imati u vidu kada na to reagujemo.

U pogledu sadržaja, ta ideologija, naravno, ako se uopšte može govoriti o nekoj nezavisnoj, oformljenoj ideologiji – a verujem da je taj ideološki aspekt potpuno sporedan u odnosu na političku volju da se izbije u prvi plan – suštinski se hrani nacističkom ideologijom. Kada se čitaju dokumenti, zapanjuje koliko je malo toga novog dodato starom repertoaru, koliko je sve to drugorazredno i tek podgrejano. Najviše što se pokušalo bilo je uzurpiranje evropskih integracija, na primer, tako što se govorilo o „naciji Evropi“, ali to je očigledno bilo vrlo neprivlačno, upravo zbog nacionalizma, kao pokušaja samopotvrđivanja usred procesa integracije, koji je ipak jači. U tome je takođe prisutna jedna vrsta kontradikcije.

Nešto što u toj ideologiji očigledno igra veoma značajnu ulogu – i pod time zapravo mislim na naučni problem, ali za koji u ovom trenutku ne pomišljam da vam mogu ponuditi istinsko rešenje – jeste antiamerikanizam, koji je takođe imao svoju najavu u frazama o „plutokratskim“ nacijama i drugim sličnim izrazima iz nacističkog perioda. U duhu tog antiamerikanizma, pokušava se sa uzurpiranjem ideje o Evropi kao „trećoj sili“. Teško je reći šta se krije iza tog antiamerikanizma. To je verovatno povezano s nečim što se zaista oseća, a to je činjenica da i u formalnoj demokratiji, upravo zbog blokovskog sistema, ljudi veruju da im je uskraćuje puna sloboda političkog odlučivanja – i to nije samo uverenje. Ovde bih hteo da istaknem, ako to mogu da kažem *en passant*, da nisu svi elementi te ideologije prosto neistiniti, nego da se istina ovde stavlja u službu neistinite ideologije i da je zato ključno ukazati na zloupotrebu istine u svrhu neistine i odupreti se tome. Najvažnija tehnika kojom se istina stavlja u službu neistine jeste da se zapažanja koja su sama po sebi istinita ili tačna isecaju iz svog konteksta, izoluju, i da se onda kaže nešto poput, „Pod Hitlerom nam je bilo sasvim dobro, dok nije započeo taj glupi rat“, bez trunke svesti o tome da je ceo bum iz godina 1933–1939. bio moguć samo zbog



na šta mislimo.“ I samo pominjanje jevrejskog imena, na primer, dovoljno je da ta tehnika aludiranja proizvede određene efekte.

Želeo bih da vam ukratko skrenem pažnju i na jednu novu tehniku manipulacije antisemitizmom, da biste je mogli detaljnije proučiti i boriti se protiv nje, a to je kumulativni efekat. Nedeljnik *Soldaten-Zeitung*, to jest sada *National-Zeitung*, razvio je zaista izuzetnu virtuoznost da u jednom broju nikada ne objavi nešto što bi išlo toliko daleko da bi, prema važećim, vrlo strogim zakonima, izazvalo reakciju zbog antisemitizma ili neonacizma. S druge strane, kada pogledate nekoliko brojeva u nizu, morate biti zaista zaslepljeni duhom formalizma da ne biste videli o čemu je reč. I ta opasnost, taj oblik aludiranja razvijen u vrlo prefinjenu tehniku, jedna je od onih stvari koje treba ne samo pomno proučiti i prepoznati već za koje treba naći i zakonska protivrjeđenja s kojima bi demokratska država mogla da interveniše.

Uglavnom, kada je reč o toj ideologiji, zakonodavstvo sprečava da se ona potpuno iskaže. Može se reći da sve ideološke iskaze desnog ekstremizma karakteriše stalni sukob između zabrane da se šta kaže bilo šta i onoga što je jedan agitator nedavno ipak rekao, u nameri da publika proključa – samo što nije proključala, toliko vam mogu reći, da bih vas umirio. Ipak, taj sukob nije samo spoljašnji, budući da prinuda na prilagođavanje demokratskim pravilima igre znači i određenu promenu ponašanja, i utoliko se može govoriti o momentu – kako da to izrazim? – rastrzanosti koju ti pokreti pokazuju u stadijumu svog povampirenja. Ono što je otvoreno antidemokratsko otpada. Naprotiv: uvek se pozivaju na pravu demokratiju, a druge optužuju da su antidemokratski. Postoji i određena kontradikcija u pravljenju ustupaka demokratskim pravilima igre. Demagoški element ne može se više ispoljavati tako komotno. Da vas podsetim, na primer, na problem unutarpartijske demokratije, koja je u Nemačkoj zagarantovana ustavom. Ako je u nekoj partiji narušena unutarpartijska demokratija, preči joj zabrana. Ali ako to ostane tako, ta politička forma pokazaće se suštinski nespojivom

je verovatno nešto specifično nemačko, što se ne može lako primeniti na Austriju – prolazi samo ono što je striktno i centralistički organizovano, dok sve ono što makar iz daleka liči na sektu, što od početka ne nastupa kao da uživa svu moguću podršku, u Nemačkoj deluje sumnjivo i ne može biti privlačno za mase. Jedno od načela nemačke ideologije glasi da ne sme biti slobodnih strelaca. Nije slučajno to što se neprekidno ponavljaju Hindenburgove reči: „Budite ujedinjeni, ujedinjeni, ujedinjeni!“ Borba protiv „partijskih neposlušnika“, odnosno, ideja da je politički kompromis sam po sebi već oblik propadanja, toliko je duboko ukorenjena u nemačkoj buržoaziji da se u toj ideologiji, ni dan-danas, čak ni s promenom političke forme, nije mnogo toga promenilo.

Ljudi dakle žele da osete podršku, i to objašnjava ključnu ulogu koju u Nemačkoj ima efekat „hvatanja u kolo“ (*u originalu na engleskom i nemačkom, „Bandwagon-Effekts“*), kako ga nazivaju u Americi, što znači da ti pokreti dosledno nastupaju kao da su već postigli veliki uspeh i privlače ljude tako što se predstavljaju kao garanti budućnosti, koji uživaju ogromnu podršku. U tom kompleksu jedinstva ulogu igra i činjenica da je u Saveznoj Republici Nemačkoj nacionalna država nastala sa ogromnim zakašnjenjem, naročito u poređenju sa Engleskom i Francuskom. A ljudi u Nemačkoj kao da žive u većitom strahu za svoj nacionalni identitet, strahu koji svakako doprinosi precenjivanju nacionalne svesti. To, na primer, može da objasni i paniku koja Nemce obuzima pri samoj pomisli na podele.

Te pokrete ne treba potcenjivati zbog njihovog niskog intelektualnog nivoa ili manjka teorije. Mislim da treba patiti od totalnog nedostatka političke vizije da bi se iz tog razloga smatrali osuđenim na neuspeh. Tačnije, ono što je karakteristično za te pokrete jeste izuzetna usavršenost sredstava, naročito propagandnih metoda, u najširem smislu, u kombinaciji sa slepilom i čak apsurdnošću u pogledu proklamovanih ciljeva. I verujem da upravo ta konstelacija racionalnih sredstava i iracionalnih ciljeva, ako se to može tako sažeti, na neki način odgovara opštoj civilizacijskoj tendenci-

ji ka takvom usavršavanju tehnika i sredstava, dok se svrha društva kao celine zapravo gura pod tepih. Ingenioznost propagande tih partija i pokreta sastoji se u balansiranju raskoraka, neupitnog raskoraka, između stvarnih interesa i lažnih ciljeva koji se iznose. Kao i kod nacista, to je sama suština stvari. Kada sredstva sve više postaju zamena za svrhe, skoro da bi se moglo reći da je u tim radikalnim desničarskim pokretima propaganda sama suština politike. I nije slučajno što su takozvani lideri nemačkog nacionalsocijalizma, Hitler i Gebels, bili pre svega propagandisti i što su njihova produktivnost i mašta našli svoj izraz upravo u propagandi.

Uzgred, mislim da ne treba preuveličavati sukobe u rukovodećim organima nemačke NPD. Ako me utisak ne vara, onda je pobedilo takozvano tvrdo ili radikalno krilo. Vredi se prisetiti i nekadašnjeg odnosa između NSDAP (nacista) i Hugenbergovih nemačkih nacionalista (Alfred Hugenberg i Deutschnationale Volkspartei, DNVP). NPD i dalje nema masovnu bazu, a čini se da masovna baza ide ruku pod ruku s tim elementom politike katastrofe, s tim samopreuveličavanjem, ako hoćete, sa elementom zablude.

U tom kontekstu, zanimljivo je i nešto što bi trebalo da primete oni koji se bave političkim istraživanjima, a naročito sami političari koji analiziraju takve stvari, naime, da se te strukture pokazuju neobično postojanim, uprkos porazima, odnosno, da se, uprkos katastrofi, kao što je činjenica da su nemački nacionalisti bili poraženi od strane nacionalsocijalista u borbi za vlast, nešto slično jednostavno ponavlja i u borbama za prevlast unutar NPD.

Političke grupacije nadživljavaju sisteme i katastrofe. U Nemačkoj, na primer, stara nacistička uporišta, kao što su severni Heseni, u kojem je još osamdesetih godina devetnaestog veka postojao žestoki antisemitski pokret, ili severna Bavarska, izgledaju naročito podložna. Grupe koje sebe vide u isti mah i protiv „crnih“ (konzervativaca) i protiv „crvenih“, zbog tog dvostrukog fronta, skoro *a priori* naginju desnom radikalizmu, i verujem da ste u Austriji mogli doći do sličnih zapažanja o toj strukturi. Naravno, ne može se zanemariti sve ono što je u tim pokretima izmanipulisano i izo-

Naime, ti pokreti, koji su, kao što rekoh, u principu samo tehničke moći i nikako ne proističu iz neke dobro razvijene teorije, budući da su nemoćni protiv duha, okreću se protiv nosilaca duha. Kako je to jednom lepo rekao Valeri, koji bi se teško mogao osumnjčiti zbog levičarenja: „Ako je neko pametniji od tebe, onda je sofista.“<sup>9</sup> Razdvajanje na takozvani intelekt i takozvana osećanja time se opredmećuje. U tom kontekstu, ne mogu a da vam ne skrenem pažnju na činjenicu da su zapažanja o ulozi koncepta egzistencijalnog, odnosno egzistencije, u egzistencijalističkoj filozofiji, makar onoj srednjoevropskog tipa, koja sam izneo u *Žargonu autentičnosti*, našla svoju potvrdu (*Jargon der Eigentlichkeit: Zur deutschen Ideologie*, 1964). U nedavnoj polemici protiv jedne profesorke koja nije bila po volji desničarskih radikala, moglo se čuti: „Nemamo šta da razgovaramo s njom, ovde imamo posla s egzistencijalnim suprotnostima.“ Iz ovoga dakle možete videti koliko direktno se koncept egzistencijalnog stavlja u službu iracionalizma, odbacivanja racionalne argumentacije, diskurzivnog mišljenja uopšte. I zaista verujem da je otrovna klima egzistencijalističke filozofije, koja sada vlada na nemačkom govornom području, u velikoj meri odgovorna za utiranje puta antiintelektualizmu među intelektualcima.

Naravno, uprkos svemu, antisemitizam ostaje jedno od temeljnih načela te platforme („Planke in der Plattform“). Moglo bi se reći da je antisemitizam nadživeo Jevreje, i otuda njegov sablasni oblik. Osećanje krivice se odvraća racionalizacijom: „Mora da u tome ima nečeg, inače ih ne bi ubijali.“ Naravno, do daljeg, prema zvaničnom zakonodavstvu, te stvari su tabu. Ali čak i tabu pominjanja Jevreja postaje sredstvo antisemitske agitacije, uz poznato namigivanje: „Ne smemo ništa da kažemo o tome, ali razumemo se. Svi znamo

<sup>9</sup> Parafraza beleške iz Paul Valéry, *Rhumbs*, „Moralités“, Gallimard, Paris 1933: „Si quelqu'un traite quelqu'un de sophiste, c'est qu'il se sent plus sot. Qui ne peut attaquer le raisonnement, attaque le raisonneur.“ „Kada neko nekoga nazove sofistom, to znači da se oseća glupljim. Ko ne može da napadne rasuđivanje, napada rasuđivača.“

ako se bilo gde na svetu treba boriti protiv komunizma, jer bi to, eto, bilo u duhu demokratije.

To naravno nema nikakve veze s razumevanjem stvari. Reč „komunizam“ je postala puki bauk. U tome neku ulogu igra još samo pojam materijalizma – još jedan bauk – pri čemu se materijalizam shvaćen kao žeđ za profitom i materijalnim dobitkom na vrlo mutan način meša s materijalističkim shvatanjem istorije, tako da se na one koji žele da promene ovaj sistem gleda kao na vulgarne materijaliste, koji samo žele više za sebe.

Kad smo već kod toga, mislim da u najupečatljivije podele koje i danas postoje unutar klasne sveti – i tu imamo zaista konkretan materijal – spada i to što oni koji se poistovećuju s buržoaskom klasnom svešču, u najširem smislu, obično sebe vide kao idealiste, dok radnici, koji su i dalje jedini koji moraju da plate ceh, nastavljaju da na to gledaju s nekom vrstom skepticizma, koji nema mnogo veze s teorijom, ali koji opet stoji u izuzetnoj oštroj suprotnosti s ideološkom suštinom tog takozvanog idealizma, koji je u stvari vulgarni idealizam – naime, ne postoji samo vulgarni materijalizam nego i vulgarni idealizam.

Tu je naravno još jedna *bête noire* – naročito kada se više ne može biti otvoreno antisemita ili kada se više ne mogu ubijati Jevreji, pošto se to već dogodilo – a to su intelektualci, koji su posebno omraženi. Izraz „levičarski intelektualac“ takođe je jedan od tih bauka. Tu se pre svega računa na nepoverenje Nemaca prema svakome ko ne obavlja neku funkciju, ko nema ustaljen položaj, ko se u životu vidi kao skitnica, kao neko „s glavom u oblacima“, kako se za takve nekada govorilo u Poljskoj (*Luftmensch*). Prema toj ideologiji, svako ko se ne uklapa u podelu rada, ko nije svojim poslom vezan za određeni položaj i samim tim za vrlo određene ideje, nego je zadržao slobodu duha, jeste nitkov i treba ga dovesti u red. Naravno, svoju ulogu u tome ima i drevna mržnja fizičkog radnika prema intelektualnom radu, koji se međutim izobličio i sam sebi postao potpuno neprepoznatljiv.

bličeno, da su oni u neku ruku duh duha. Bilo bi pogrešno, i bilo bi histerično, kada bi se na te stvari u današnjoj Nemačkoj gledalo kao na oblik spontanog masovnog pokreta. Ali tako nešto može da se razvije ako se potencijal koji daju objektivni uslovi iskoristi i kontroliše u pogoršanim okolnostima. I u tom slučaju, svakako je tačno da ekstremističke grupe stiču prednost, u dinamici koja u takvim situacijama uvek dolazi do izražaja. Danas sigurno nismo došli do te tačke, ali, s druge strane, brojke o potencijalu desnog ekstremizma, koje su utvrdili anketari i koje nisu tako male, ne treba smatrati za nepromenljive. Činjenica da ljudi nisu potpuno uvereni u sve to ne čini stvari ništa boljim. Tačno je da to sadrži mogućnost koja se može iskoristiti u odbrani – ta kontradikcija, da ljudi u to ne veruju u potpunosti, svakako se može iskoristiti u odbrani od tih tendencija – ali u tome leže mogućnost i potencijal samih tih pokreta, da eskaliraju u sisteme zabluda (*Wahnsysteme*), i nema više nikakve sumnje da takozvani masovni pokreti u fašističkom stilu imaju duboku strukturnu vezu s tim sistemima zabluda. Tu svakako značajnu ulogu igra antropološki tip koji sam u *Autoritarnoj ličnosti* nazvao „manipulativnim“<sup>7</sup> – uzgred, u vreme kada svi ti materijali o tipovima poput Himlera, Hesa i Ajhmana nisu uopšte biti poznati, tako da smo radili samo na osnovu materijala koji nam je dolazio iz empirijskih socioloških istraživanja. To su dakle ljudi koji su u isto vreme hladni, bez ličnih veza, strogo tehnološki nastrojani, ali u izvesnom smislu ludi, kao što je to Himler bio do nivoa prototipa. I čini se da je to čudno jedinstvo sistema zabluda i

<sup>7</sup> *The Authoritarian Personality*, Harper & Brothers, New York, 1950, T. W. Adorno, XIX: *Types and Syndromes*, 6: „The Manipulative Type“, str. 767: „Ovaj sindrom, potencijalno najopasniji, definisan je ekstremnom stereotipijom: rigidni pojmovi postaju ciljevi pre nego sredstva, a ceo svet je podeljen na prazna, šematska, administrativna polja. Uočava se gotovo potpuni nedostatak katekse objekata (ulaganje mentalne ili afektivne energije u objekat) i emocionalnih veza“, itd.

tehnološke perfekcije u porastu i da ponovo igra odlučujuću ulogu u ovim kretanjima.<sup>8</sup>

S druge strane, dame i gospodo, moraju se, naravno, veoma snažno naglasiti razlike u odnosu Vajmarski period, ako ne želimo da opet razmišljamo u šematskim analogijama. Tu su se obično prvo pominju posledice poraza. Međutim, ovaj poslednji poraz bio je maskiran periodom prosperiteta. Upravo tu je ključno početi sa odbranom od tih stvari. Ne treba baratati prevashodno etičkim apelima, pozivanjem na humanost, jer sama reč „humanost“ i sve što je s njom povezano dovodi takve ljude do belog usijanja, u tome vide znak straha i slabosti, donekle kao u nekim incidentima za koje znam, kada je pominjanje Aušvica vodilo ka povicima „Živeo Aušvic!“, a samo izgovaranje jevrejskih imena izazivalo smeh.

Jedina stvar – sada malo žurim s tim, zato što mislim da je to jedna od najvažnijih stvari u suprotstavljanju tim pokretima – za koju mi se čini da u ovom trenutku nešto obećava jeste da se potencijalni sledbenici desnog ekstremizma upozore na njegove konsekvence, da moraju biti svesni da ta politika vodi svoje pristalice u propast, i da je ta propast ugrađena u nju od samog početka, kao što je i Hitler još na početku koristio izraz „Onda bih radije pucao sebi u glavu“ i onda ga ponavljao u svakoj prilici. Prema tome, ako se tim stvarima treba ozbiljno suprotstaviti, onda se mora ukazivati na drastične interese onih na koje je ta propaganda usmerena. To naročito važi za mlade, koji se moraju upozoriti na dril svake vrste, na tlačenje u njihovoj privatnoj sferi i njihovom načinu životu. I moraju se upozoriti na kult takozvanog poretka, koji nema ništa s razumom, i iznad svega na pojam discipline, koja se predstavlja kao cilj za sebe, a da se pitanje „disciplina za šta?“ i ne postavlja. Na primer, fetišizacija svega vojničkog, izražena tako lepim fraza-

---

<sup>8</sup> Videti *Minima moralia*, aforizam 33, „Daleko od vatrene linije“, 1944: „Kao i fašizam, oni (roboti-bombe) u sebi spajaju krajnju tehničku perfekciju i totalno slepilo.“ Drugi kontekst, ali ista sprega, na koju je Adorno upozoravao i u drugim prilikama.

ma kao što je „vojnički čovek“ (*der soldatische Mensch*), svakako spada u taj kontekst.

Još jedna razlika koju treba na umu jeste politička međupovezanost. U svakom slučaju, Nemačka danas nikako ne može biti politički subjekt u onom smislu u kojem to bila u Vajmarskom periodu. Postoji čak i rizik da upravo zbog ovog pokreta Nemačka ispadne iz svetskih političkih tokova, da bude potpuno isključena iz svetskih političkih trendova i tako postane potpuno provincijalizovana. S jedne strane, to takvoj politici realno nameće vrlo stroga ograničenja, osim ako se desni radikalizam ne nametne i u drugim, mnogo moćnijim zemljama. S druge strane, upravo to rađa bes. I taj bes će se onda verovatno najviše ispoljiti u onome što se obično naziva „kulturnim sektorom“. Zato bih rekao – da sad ne govorim o direktnom značaju koji bi ove stvari trebalo da imaju za svaku duhovnu osobu – da se simptomi kulturne reakcije i naglašene provincijalizacije moraju pratiti s posebnom budnošću, zato što je to oblast u kojoj ti pokreti mogu sebi dati najviše oduška, budući da im je sloboda kretanja u spoljnoj politici onemogućena, i da će zato tome težiti još više. Tu je ceo niz označenih neprijatelja. U njih spada i *imago* komunista. U Vajmarskoj republici komunistička partija je bila brojčano veoma jaka, tako da je političko rivalstvo između nacista i komunista bilo makar donekle uverljivo, iako je držanje Rajs-hvera (*Reichswehr, vojska Vajmarske republike*) u to vreme sigurno preuveličavalo stvarni značaj onoga što se tada nazivalo „komunističkom pretnjom“. Danas u Nemačkoj komunistička partija više ne postoji, tako da je komunizam zaista poprimio neku vrstu mitskog karaktera, to jest, postao je potpuno apstraktan, i ta naročita apstraktnost dovodi do činjenice da se sve ono što nekome nije po volji podvodi pod rastegljiviji pojam „komunizma“ i onda odbacuje kao „komunističko“. Na primer, ozloglašeni Kongo Miler, čovek poreklom iz Nemačke, Nemač koji je očigledno igrao posebno jezivu ulogu među plaćenicima u Kongu (Siegfried Müller, „Congo Müller“, 1920–1983), izjavio je da će se odmah staviti na raspolaganje